

RIM RAQAMLARI

Bozorova Hilola Mahmudovna

*Buxoro viloyati Jondor tumani 46-umumiy o'rta ta'lim maktabi
boshlang'ich sinf o'qituvchisi*

Annontatsiya: Rim raqamlari — qadimgi rimliklar qo'llagan raqamlar

Kalit so'z: Kichik raqam, asar boblari, XXI asr, etrusk

Rim raqamlari 7 ta: I, V, X, L, C, D, M, R. raqamlar aslida lotin harflari bo'lib, ularning son qiymatlari quyidagicha:

I=1; II=2; III=3; IV=4; V= 5; X = 10; L=50; C=100; D= 500; M = 1000. Har qanday natural sonni Rim raqamlari yordamida yozish mumkin, bunda quyidagi qoidaga rioya qilinadi:

1. Katta raqam kichigidan oldin yozilsa, raqamlar qo'shiladi.

Masalan LI = 50 + 1 = 51; CI = 100 + 1 = 101; XI = 10 + 1 = 11.

1. Kichik raqam kattasidan oldin yozilsa, katta raqamdan kichigi ayriladi.

Masalan IL = 50 — 1 = 49; IS = 100 — 1 = 99; IX = 10 — 1 = 9.

Sonlarni yozishda ayni bir Rim raqamlari ketma-ket 3 martadan ko'p qatnashmaydi.

Masalan, XXX = 30, ammo 40 o'rniga XXXX emas, balki XL = 50 — 10 = 40 yoziladi. Rim raqamlari yordamida sonlar ustida arifmetik amallar bajarish noqulay. Rim raqamlari endilikda asrlar, asar boblari, oylarning raqamlari, tartib sonlarini belgilashda qo'llaniladi.

Masalan, XXI asr, VII bob, sentyabr — IX oy, III chorak.^[1]

Qadimgi rim xalqlari hozirgi kunda ham «rim raqamlari» nomi bilan saqlanib kelayotgan raqamlash tizimdan foydalanganlar. Biz va butun dunyo, bu tizimdan

hozirda ham bayram kunlarini belgilashda, konferentsiyalarning tartib raqamini belgilashda, kitobning boblarini (masalan, so'z boshi betlarini), tarixdagi asrlarni, she'rlarning bandlarini va hokazolarni raqamlashda juda keng foydalanamiz.

Rim raqamlarining kelib chiqishi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. V raqami dastlab qo'l panjasini tasvirlash belgisi sifatida, X esa ikkita beshlikdan tuzilgan bo'lishi ehtimol. Huddi shunga o'xshash 1000 ni tasvirlovchi belgi 500 ni tasvirlovchi ikki belgidan (yoki aksincha) tuzilgan bo'lishi mumkin.

Rim raqamlashida beshlik sanoq tizimining izlari sezilib turibdi. Rimliklar tilida (lotin tilida) esa beshlik sanoq, tizimining asari yo'q. Demak, bu tizimni rimliklar boshqa xalqlardan olgan bo'lishi kerak (etrusk xalqidan olingan bo'lishi juda ehtimol).

5000 gacha bo'lgan hamma butun sonlar yuqorida aytilgan raqamlarni takrorlab yoziladi. Bunda katta raqam kichik raqamdan oldin (chapda) tursa, bu raqamlar qo'shiladi, agar kichik raqam katta raqamdan oldin (chapda) tursa (bu holda uni takror yozish mumkin emas) kichigi kattasidan ayriladi. Masalan, VI = 6, ya'ni 5+1; IV = 4, ya'ni 5-1; XL = 40, ya'ni 50-10; LX = 60, ya'ni 50+10. Bir xil raqam ketma-ket uch martadan ortiq yozilmaydi: LXX = 70; LXXX = 80; 90 soni XC shaklida yoziladi (LXXXX shaklda emas).^[2]

Dastlabki 12 ta son rim raqamlari bilan quyidagicha yoziladi:

I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII

Misollar: XXVIII = 28, XXXIX = 39;

CCCXCVII = 397; MDCCCXVIII = 1818.

Bu xil yozishda katta sonlar bilan arifmetik amallar bajarish juda qiyin. Shunga qaramay Rim raqamlashi Italiyada XIII- asrgacha, g'arbiy Evropaning boshqa mamlakatlarida esa XVI asrgacha ishlatib kelingan.

Rim raqamlari — qadimgi rimliklar qo'llagan raqamlar. Rim raqamlari 7 ta: I, X, S, M, V, L, D. R. raqamlar aslida lotin harflari bo'lib, ularning son

qiymatlari quyidagicha: I=1; II=2; III=3; IV=4; V= 5; X = 10; L=50; C=100; D=500; M = 1000. Har qanday natural sonni Rim raqamlari yordamida yozish mumkin, bunda quyidagi qoidaga rioya qilinadi: 1. katta raqam kichigidan oldin yozilsa, raqamlar qo‘shiladi. Masalan $LI = 50 + 1 = 51$; $CI = 100 + 1 = 101$; $XI = 10 + 1 = 11$. 1. kichik raqam kattasidan oldin yozilsa, katta raqamdan kichigi ayriladi. Masalan $IL = 50 - 1 = 49$; $IS = 100 - 1 = 99$; $IX = 10 - 1 = 9$. Sonlarni yozishda ayni bir Rim raqamlari ketma-ket 3 martadan ko‘p qatnashmaydi. Masalan, $XXX = 30$, ammo 40 urniga $XXXX$ emas, balki $XL = 50 - 10 = 40$ yoziladi. Rim raqamlari yordamida sonlar ustida arifmetik amallar bajarish nokulay. Rim raqamlari endilikda asrlar, asar boblari, oylarning raqamlari, tartib sonlarini belgilashda qo‘llaniladi. Masalan, XXI asr, VII bob, sentyabr — IX oy, III chorak.

Qadimgi rim xalqlari hozirgi kunda ham «rim raqamlari» nomi bilan saqlanib kelayotgan raqamlash tizimda foydalanganlar. Biz va butun dunyo, bu tizimdan hozirda ham bayram kunlarini belgilashda, konferentsiyalarning tartib raqamini belgilashda, kitobning boblarini (masalan, so‘z boshi betlarini), tarixdagi asrlarni, she‘rlarning bandlarini va hokazolarni raqamlashda juda keng foydalanamiz. Tarix Rim raqamlarining kelib chiqishi haqida aniq ma’lumotlar yo‘q. V raqami dastlab qo‘l panjasini tasvirlash belgisi sifatida, X esa ikkita beshlikdan tuzilgan bo‘lishi ehtimol. Huddi shunga o‘xshash 1000 ni tasvirlovchi belgi 500 ni tasvirlovchi ikki belgidan (yoki aksincha) tuzilgan bo‘lishi mumkin. Rim raqamlashida beshlik sanoq tizimining izlari sezilib turibdi. Rimliklar tilida (lotin tilida) esa beshlik sanoq, tizimining asari yo‘q. Demak, bu tizimni rimliklar boshqa xalqlardan olgan bo‘lishi kerak (etrusk xalqidan olingan bo‘lishi juda ehtimol). 5000 gacha bo‘lgan hamma butun sonlar yuqorida aytilgan raqamlarni takrorlab yoziladi.

Fodalanilgan adabiyotlar:

1. “etrusk xalqi” 2021
2. “belgi xolatlari” 2016
3. “umumiy raqamlar” 2008